

על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות

וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס*

משה אידל

א. על הנביאות והפעילות הספרותית של ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט

פעילותו הספרותית של ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט היא בין התרומות המעניינות ביותר שתרמה היהדות האשכנזית במחצית הראשונה של המאה הי"ג, לפרשנות על דרך הסוד ולספרות המאגיה היהודית. התיאור המעניין ביותר של אישיות זו הנמצאת בכמה מקורות היא 'נביא'. אכן, מעטים היו האישים שתוארו כנביאים בימי הביניים, אך תוארו זה איננו חריג בסביבתו התרבותית; בדורו ידוע גם ר' יצחק מצרפת הנביא¹ ואילו בצרפת עצמה ידועים באותה תקופה, בין היתר, ר' עזרא ממונקונטור כנביא,² ר' שמואל הנביא

* תודתי נתונה לגב' בר בליניצקי על עזרתה הטכנית בהכנת מאמר זה ולד"ר דניאל אברמס, שהשאיל לי חומר הקשור להכנתו של המאמר.

1 ראה את הזכרת שמו של ר' יצחק נביא' בכ"י פרמא-פליטינה 2342, דף 264 בהקשר שמחזיק חומר מחוגו של ר' נחמיה בן שלמה ושל אישים קשורים אליו. בתחתית אותו עמוד מופיע השם ר' יצחק הכהן, ויש אפשרות כי מדובר באותה דמות. תיאור של החומר הרלוונטי לר' נחמיה יבוא במקום אחר. וראה גם בפירוש הנדפס על שמו של ר' אלעזר מוורמס על התורה, פירוש הרוקח על התורה, ב, מהדורת י' קלוגמאנן, בני ברק תש"מ, עמ' רכט: 'שאלתי את ר' יצחק הנביא מצרפת'. מסתבר כי מדובר על אישיות שמקורה בצרפת אך פעלה באשכנז, שם פגשה אולי את ר' אלעזר או את המחבר של הפירוש לתורה שנדפס על שמו. יש להניח כי זוהי אותה הדמות שנזכרת קודם לכן כר' יצחק מצרפת' אך הפעם ללא התואר נביא. ראה שם, עמ' לא. כדאי להזכיר בהקשר זה את ההתעניינות בסוגית הנבואה בחוג אשכנזי זה כפי שמצאה את ביטוייה גם בדיונים תיאורטיים כגון 'הילכות נבואה' של ר' אלעזר מוורמס, והן בעדויות אודות השימוש בשמות האל לצורך השגת הנבואה באזור האשכנזי, ראה מ' אידל, החוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 17-18.

2 A. J. Heschel, *Prophetic Inspiration after the Prophets, Maimonides and Other* Medieval Authorities, ed. M.M. Faierstein, Hoboken 1996, p. 20; ג' שלום, 'על "נביאותו" של ר' עזרא ממונקונטור', תרביץ ב (תרצ"א) עמ' 514, 244-245; ש' אברמסון, 'נביא, רואה וחזוה' – ר' אברהם החזוה', ספר יובל מוגש לכבוד הרב מרדכי קירשבלום, בעריכת ד' טלזנר, ירושלים תשמ"ג, עמ' קלג-קלט; א"י השל, 'על רוח הקודש בימי הביניים', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניר-יורק תש"י, חלק עברי, עמ' קעה-רח. נסיונו של מ"צ ווייס להסביר את המונח 'נביא' כראשי תיבות של התיבות 'נחלתו בשלום ינוח אמן' נראה בעיני מלאכותי. ראה במאמרו 'ה'נביא'', הצופה לחכמת ישראל ה (1921), עמ' 46-47.

מרואן³ ור' יעקב הנביא.⁴ יש להניח כי חמש דמויות אלה שזכו לתואר נביא פעלו באותה תקופה, כנראה בשלושת העשורים הראשונים של המאה הי"ג בערך. והופעתן יחדיו שונה הן ממה שידוע לי בדורות שלפניהן בתחום התרבותי האשכנזי-צרפתי – למעשה ידוע לנו רק ר' שמואל בן קלונימוס הנביא באמצע המאה הי"ב⁵ – או בדור שלאחריהן. הצטברות זו של נביאים היא תופעה האומרת דרשני ויתכן כי היא קשורה לתום האלף החמישי לפי הלוח היהודי ואולי, עקב כך, גם לציפיות משיחיות מסוימות.⁶ אין ספק כי ראויה תופעה זו של הצטברות נביאים בתקופה קצרה יחסית ובאזור תרבותי מוגדר למדי, לתשומת לב מיוחדת ואין כאן מקומה של חקירה מעין זו שתנסה להבהיר את השוני בין התרבות האשכנזית-צרפתית ובין התרבות הפרובנסאלית והתרבות הספרדית בתקופה זו.⁷ דומני כי

3 ראה נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל אביב תשל"ו, עמ' 28, 98, 99, המקרה של ר' שמואל הנביא מעניין במיוחד בהקשר לר' נחמיה הנביא שנעסוק בו בהמשך, כיוון שר' שמואל משיב את מטטרון, ומלאך זה ממלא תפקיד חשוב ביותר בכתבי ר' נחמיה. וראה גם M. Idel, 'Metatron à Paris', *Les anges et la magie au Moyen Ages*, ed. H. Bresc et B. Grevin, Rome 2002, pp. 701-710.

4 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1967, p. 84; idem, *Origins of the Kabbalah*, tr. A. Arkush, ed. R.Z.J. Werblowsky, Princeton and Philadelphia 1987, pp. 239-240, ובייחוד הערות 87, בעמ' 240. חומר נוסף בנושא ראה במה שנדפס אצל ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 154-151 וכן אצל י' יובל, שני גוויים בבטן: יהודים ונוצרים – דימויים הדדים, תל-אביב 2000, עמ' 273-274.

5 ראה I. Marcus, *Piety and Society, The Jewish Pietists of Medieval Germany*, Leiden 1981, pp. 70, 163 note 59, וראה גם יובל, שני גוויים בבטן, עמ' 285-286 ובדברי ר' אלעזר מוורמס המצוטטים בסידור רבנו שלמה מגרמייא, מהדורת מ' השלר, ירושלים תשל"ב, עמ' קסד והחומר הדומה לו המצוי בכ"י בודפשט-קויפמן A 174, עמ' 202. על עלייתו למרום של ר' שמואל ראה גם את השיר שהדפיס ד' אברמס במאמר הביקורת שלו, *Shirat ha-Roke'ah: The Poems of Rabbi Eleazar Ben Yehudah of Worms, Critical Edition with Commentary by Isaac Meiseles*, Jerusalem 1993, קבלה א (תשנ"ו), עמ' 287, 285.

6 ראה בעיקר את החומר המרוכז בכ"י בספריית בודליאנה שבאוקספורד 388, דפים 882-885, שהדפיס א' מרכס, 'מאמר על שנת הגאולה', הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 194-202. על ציפיות משיחיות באשכנז בתקופה זו בהקשר לשנת 1240 ראה יובל, שם, עמ' 108-149, 267-305. על דיונים בעלי אופי משיחי כללי יותר ראה להלן נספח א. על נביא אנונימי באשכנז שפעילותו נרמזה בספר חסידים ראה את דבריו המעניינים של י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 241-242.

7 במסגרת זו יש לדון בהשפעת כמה מכתביהם של אישים אשכנזים והשמועות אודותיהם, על כתביהם של מקובלים בקאטאלוניה ובקסטיליה במחצית השנייה של המאה הי"ג ובכלל זה על הנביא-המקובל המפורסם ממוצא ספרדי הוא ר' אברהם אבולעפיה. אבולעפיה הכיר חומר של ר' נחמיה. ראה בכרך זה Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back', ראויה לציון העובדה כי בעוד שאין בידינו ביקורת על הנביאים הנזכרים באזור האשכנזי, הופעתן של תופעות נבואיות באזור התרבות הספרדית בשליש האחרון של המאה הי"ג עוררה מחלוקת חריפה. ראה מ' אידל, 'הרשב"א ואברהם אבולעפיה; לתולדותיו של פולמוס קבלי נזנח', עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי עורכים ד' בויראין מ' הירשמן ש"י פרידמן, מ' שמלצר, י"מ תא-שמע, ירושלים תש"ס, עמ' 235-251. מדברי הרשב"א בתשובתו המפורסמת תקמ"ח, אנו למדים על קיומן של תופעות

לא אגזים אם אטען כי המימד הפנוימטי היה כולט בספרות האשכנזית במחצית הראשונה של המאה הי"ג, יותר מאשר כל מקום אחר באירופה באותה תקופה.

ידיעותינו אודות רוב האישים שהזכרנו לעיל כנביאים לא יוצאות מכלל הזכרות בודדות ומקוטעות בידי בני דורם או קטעים קצרים משל עצמם, ורישומם על התרבות היהודית שולית לחלוטין. מה שמבחין בין ר' נחמיה בן שלמה לבין ארבעת הנביאים האחרים שהזכרנו לעיל היא העובדה שר' נחמיה השאיר בידינו ספרות פרשנית עניפה למדי ביחס אליהם. אמנם יצירתו היא צנועה בהשוואה לזו של ר' אלעזר מוורמס, אך היא בוודאי משמעותית אם משווים אותו לארבעת הנביאים האחרים בני דורו. מימדיה של הפעילות הספרותית של ר' נחמיה נחשפים אט-אט,⁸ ומאמר זה הוא חלק ממהלך מקיף יותר של זיהוי כתביו של ר' נחמיה שברובם הגדול נמצאים רק בכתבי יד ובעילום שם מחברם.⁹ זיהויים אלה והוכחות מפורטות לשייכותם חשובים מבחינה ביבליוגרפית: מצד אחד כדי להתחיל להכיר את הקורפוס הספרותי של המחבר הנידון על בסיס מוצק, ומצד אחר, החשוב בפני עצמו, והוא שלילת בעלותם של אישים אחרים על ספרים אלה, שלילה שעשויה לסייע בהבנה טובה יותר של הגותם, ובעיקר הדברים אמורים על הגותו של ר' אלעזר מוורמס. לדעתי, ההבחנה הברורה בין יצירותיו של ר' נחמיה לבין אלה השייכים לחוג המרכזי של חסידי אשכנז, עשויה לתרום לתמונה נכונה יותר של הגותם של חסידי אשכנז ממשיכי משפחת קלונימוס מלוקה, אך – כפי שאנסה להראות בהמשך – גם להבהרה של סוגיות מסוימות הקשורות לתולדות הקבלה בצעדיה הראשונים באירופה, שעשויה להיות שונה מכפי שתולדות הקבלה מתוארות במחקר. יתכן כי חשיפתם של חיבורים נוספים של ר' נחמיה וניתוחם, תאיר גם את סוגיית הנבואה הקשורה לדמות זו ואולי גם את ההיבטים המשיחיים שעשויים להיות כרוכים בפעילותו.¹⁰ קיומן של עדויות הללו אודות ראיית אישים מסוימים כנביאים עשויה להסביר את ההתעוררות היצירתית בין יהודי אשכנז בתקופה זו והדבר ברור יוצר במקרה של איש שהיה גם מחבר פורה וגם התכנה בתואר נביא, כר' נחמיה. אני מציע לצרף זיקה זו להסברים הקיימים להופעתה של הספרות האשכנזית הענפה במחצית הראשונה של המאה הי"ג. מכל מקום, לא מצאתי בחיבוריו של ר' נחמיה, הסבר כלשהו לכתבתם, דוגמת נימוקיו של ר' אלעזר מוורמס.

כאן נעסוק תחילה בחיבורים שונים המהווים סוגה ספרותית אחת אשר ר' נחמיה בן שלמה טיפח במיוחד והיא הפרשנות לשם בן מ"ב אותיות, ואחר כך נעבור להשלכות אחדות של הבירורים הקשורים בסוגה זו לדיון בשייכותו של ספר החכמה לר' אלעזר מוורמס. אנסה להעמיד את הדיונים על בסיס ביבליוגרפי יציב עד כמה שאפשר בנסיבות

פנוימטיות נוספות באזור התרבות האשכנזית-צרפתית במחצית השנייה של המאה הי"ג ועל צורת הטיפול של חכמי האזור ההוא, השונה מביקורת נוקבת שבה נקט הרשב"א עצמו.

8 ראה י' ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', המיסטיקה היהודית הקדומה, בעריכת יוסף דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 171-195 וכן: M. Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *Jewish Quarterly Review* 96 (2005), pp. 188-196.

9 ראה אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט "אל נא לעולם תוערץ"', מורשת ישראל ב (תשס"ו), עמ' 5-41.

10 מרכס, 'מאמר על שנת הגאולה', עמ' 202.